

В. М. ЗУБАР, Б. В. МАГОМЕДОВ

Нові дослідження середньовічних поховань Херсонеса

Незважаючи на багаторічні розкопки некрополя Херсонеса, матеріалів ранньосередньовічного часу зібрано порівняно мало¹. Це значною мірою утруднює вивчення історії міста V—VII ст., і тому кожний розкопаний ранньосередньовічний комплекс заслуговує найпильнішої уваги.

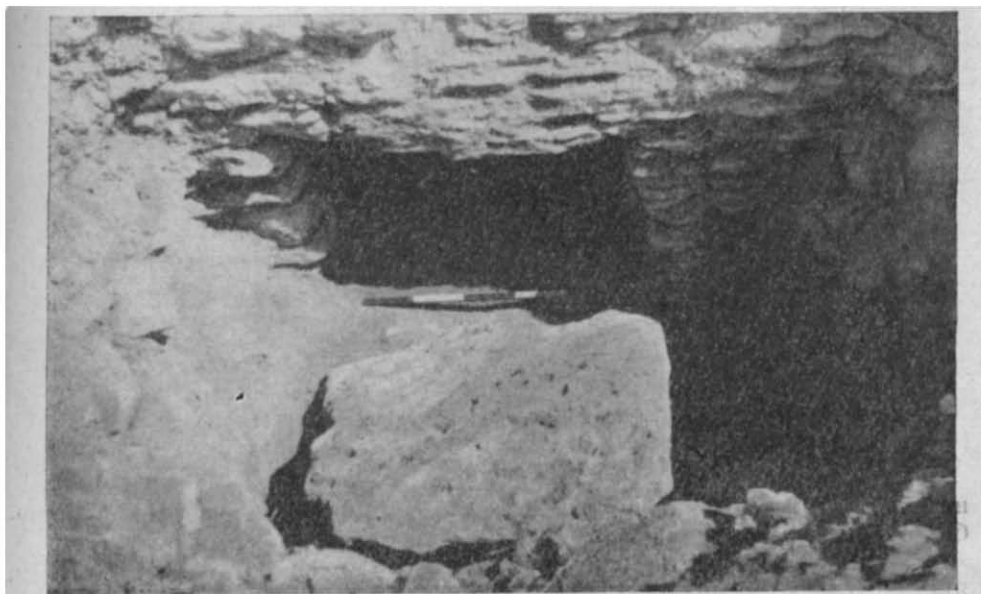

Рис. 1. Вхідний отвір і плита закладу склепу.

Влітку 1975 р. Херсонеський загін Середньодніпровської скіфської експедиції ІА АН УРСР та Херсонеський музей проводили розкопки на ділянці некрополя, розташованій на східному схилі Піщаної балки². Широкі археологічні дослідження некрополя тут велись у 1909—1911, 1914 рр.³ Однак ці роботи охопили лише територію, яка безпосередньо прилягає до оборонних стін міста. Інші райони схилу, зайняті могильником, розкопувались лише епізодично і повністю ще не вивчені. Саме тут відкрито цікавий ранньосередньовічний комплекс, якому й присвячена ця публікація.

За 15 м на південний схід від огорожі Херсонеського музею за даними геофізичної розвідки зафіксовано аномалію склепу № 3⁴. З метою перевірки цих даних, тут розпочато розкопки. На глибині 0,8 м від поверхні у заповненні вхідної ями виявлено вапняковий надгробок з

¹ *Якобсон А. Л.* Раннесредневековый Херсонес.— МИА, 1959, № 63, с. 248—250.

² *Зубарь В. М., Рыжов С. Г.* Раскопки некрополя Херсонеса.— АО за 1975 г. М., 1976, с. 327—328.

³ *Лепер Р. Х.* Дневник раскопок Херсонесского некрополя (1908—1910).— Херсонес. сб., 1927, вып. 2, с. 202—209, 220—221, 226 та ін.; *Лепер Р. Х.* Сводный дневник 1911 г.— Архів ДХМ, спр. № 85, арк. 12—14; *Лепер Р. Х.* Раскопки некрополя за западной оборонительной стеной.— Архів ДХМ, спр. № 97, арк. 8—12; *Лепер Р. Х.* Раскопки за западной оборонительной стеной.— Архів ДХМ, спр. № 94, арк. 2 та ін.

⁴ *Шевнин В. А.* Отчет о дополнительной зимней студенческой практике на территории Херсонесского музея г. Севастополя.— Архів ДХМ.

зображенням хреста, який, очевидно, було скинуто з поверхні під час повторних поховань.

Склеп вирубано у вапняковій скелі сарматського шару. Вхід його орієнтований на північний захід. У поховальну камеру веде прямокутний вхідний отвір розмірами 0,63 × 0,57 м, який зовні нещільно закритий вапняковою плитою (0,6 × 0,7 м, рис. 1). Вхід до склепу розташований значно вище дна поховальної камери і тому для зручнішого спуску

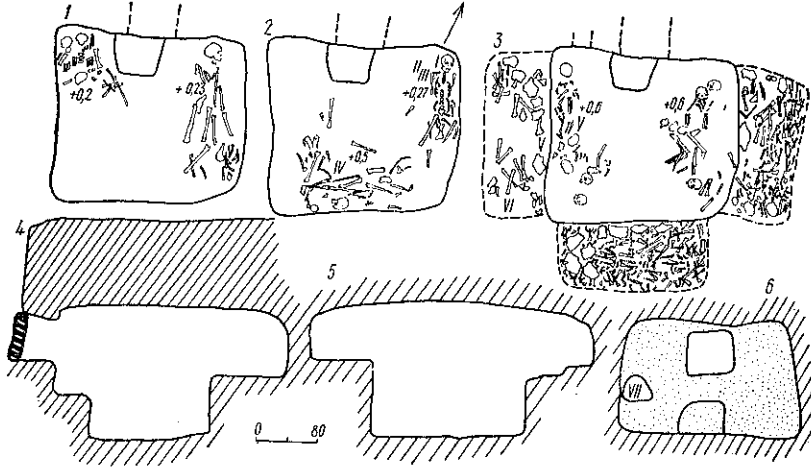

Рис. 2. План, розрізи і фасівка передньої стіни склепу (1—6).

I — деформований череп; II — пряжка; III — браслет; IV — ссезжка; V — фібули; VI — намистина; VII — отвір, що веде до склепу № 2.

на відстані 0,45 м від нижнього краю вхідного отвору у скелі вирубано сходище розміром 0,5 × 0,66 × 0,55 м.

У плані поховальна камера близька до квадрата (2,2 × 2,5 м, рис. 2, 1—2). Її висота 1,7 м. Стеля склепу плоска. Праворуч від входу у стіні камери є невеликий отвір, який з'єднує її з поховальною камерою сусіднього склепу № 2 (рис. 2, 6, VII). У трьох стінах споруджені лежанки, розташовані на висоті 0,8 м від підлоги. Довжина їх 2—2,2 м, ширина 0,8—1 м, висота 0,5—1 м. Всі лежанки біля задньої стіни трохи округлені (рис. 2, 4—5).

Склеп використовувався для поховання протягом тривалого часу, і внаслідок цього на долівці камери утворився значний шар напливної землі, в якому містилися на різних рівнях залишки поховань. У зв'язку з цим розчистка склепу велася шар за шаром*.

Праворуч від входу на рівні 0,2 м від долівки зафіксовано залишки двох кістяків, орієнтованих в напрямку до передньої стінки. Ці поховання були дуже зруйновані, але, судячи з положення черепа й кісток грудної клітки, померлі лежали витягнуті на спині. На висоті 0,23 м біля підніжжя лівої лежанки виявлено кістяк, також орієнтований головою до передньої стінки камери. На тому ж рівні знайдена щелепа візці, що збереглась, очевидно, від жертвовної їжі (рис. 2, 1).

Наступний шар поховань залягав на рівні 0,27 м. Кістяк, покладений з витягнутими вздовж тулуба руками біля основи лівої лежанки головою до передньої стінки, належав юнаку. Череп мав слабкі сліди штучної деформації. Поруч з ним знайдено бронзову пряжку з щитком у формі хреста (2) й бронзовий браслет з кінцями, що розширюються (3) (рис. 2, 2).

* Опис поховань дано за шарами, починаючи від долівки поховальної камери.

Третій шар поховань відкритий на рівні 0,5 м від долівки. Біля основи задньої лежанки виявлено нижню частину кістяка, ноги якого були перехрещені в гомілках. Верхня частина цього поховання не збереглась. На тому ж рівні траплялись розрізані кістки, уламки черепів, серед яких знайдена срібна дротяна сережка (4).

Останній шар простежено на рівні 0,6 м від долівки. Праворуч від входу в напливній землі розкопано залишки кістяка. На деякій відстані під правою лежанкою виявлено череп і окремі кістки. Тут серед розкиданих кісток знайдено срібну трипальчасту фібулу (6), яка, очевидно, впала з лежанки. Ліворуч від входу лежали ще два кістяки, орієнтовані головами до передньої стіни склепу. Ноги одного з них були зігнуті у колінах (рис. 2, 3).

На різних рівнях у напливній землі зафіксовані уламки черепів, окремі кістки, невиразні уламки кераміки античного й ранньосередньовічного часу, а також деревне вугілля.

На лежанках анатомічний порядок кістяків порушений. На правій від входу лежанці, укріпленій по краю рядом невеликих каменів, виявлено рештки кістяка дитини. Тут знайдені також залишки трьох черепів і намистина з синього скла (5). На самому краю лежанки трапились друга срібна трипальчаста фібула (6).

На задній лежанці кістки частково розтрощені уламками вапняку, що впали зі стелі. Під кістяками простежувався шар темно-коричневого, майже чорного тліну товщиною 0,05 м. На лівій лежанці серед зотлілих кісток і роздавлених черепів знайдені залізні цвяхи від трун зі слідами дерева. Шар тліну тут мав товщину 0,04 м.

Внаслідок поганого збереження кісток, а також порушення ще в давнину анатомічного порядку кістяків точну кількість похованих у цьому склепі встановити неможливо. Судячи з наявності цілих черепів та їхніх уламків, у ньому було поховано приблизно 17 небіжчиків.

Опис речей. Серед знахідок є прямокутний вапняковий надгробок, на лицьовому боці якого викарбовано рельєфне зображення хреста з кінцями, що розширюються. Верхня частина лицьового боку пошкоджена. Довжина надгробка 0,31 м, ширина 0,21 м, товщина 0,11 м⁵ (рис. 3). Прямих аналогій описаній пам'ятці знайти не вдалося. Відомо, однак, що в Херсонесі V—VI ст., як правило, над засипаними входами до склепів ставилися надгробки у формі хреста⁶, які неодноразово траплялись під час розкопок некрополя міста, а також ранньосередньовічних могильників Південно-Західного Криму й Боспору⁷. Згаданий надгробок за формою хреста та за матеріалами, знайденими в склепі, слід датувати VI ст.

Бронзова лита пряжка з щитком у формі хреста (рис. 4, 1) має довжину 3 см⁸. Такі пряжки часто траплялись під час розкопок Херсонеса як на некрополі, так і на городищі⁹. Крім Херсонеса, вони відомі

Рис. 3. Вапняковий надгробок.

⁵ Архів ДХМ, інв. № 36 898/27.

⁶ *Якобсон А. Л.* Указ. соч., с. 258.

⁷ ОАК за 1896. Спб., 1898, с. 181, рис. 559; *Репникова Н. И.* Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908 г.— Херсонес. сб. 1927, вып. 2, с. 186, рис. 58.

⁸ Архів ДХМ, інв. № 36 898/16.

⁹ Там же, інв. № 23 506, 34 294, 34 324; ОАК за 1901. Спб., 1903, с. 39, рис. 79

в Суук-Су, Ескі-Кермен, Чуфут-Кале, Скалистинському та інших могильниках Південно-Західного Криму¹⁰.

А. Л. Якобсон висловив думку, що пряжки з щитком у вигляді хреста є місцевими і незафіксовані за межами Криму¹¹. Ця думка встановилася в літературі й підтримується авторами праць, присвячених ранньосередньовічному Криму, які вийшли з друку останнім часом¹². Однак беззаперечно це твердження сприймати не можна. Аналогічні пряжки нещодавно були виявлені під час розкопок ранньосередньовічних поховань у церкві Святого Діонісія в Афінах¹³. Таким чином, пряжки з щитком у формі хреста, знайдені в Херсонесі та в Північно-Західному Криму, не слід вважати явищем виключно місцевим. Питання про датування цих знахідок повністю ще не вирішене. А. Л. Якобсон вказав, що ранньою датою їх є VI—VII ст.¹⁴ На думку А. К. Амброза¹⁵, вони належали до пізнішого часу. У даному випадку для датування пряжки з склепу № 3 велике значення має час існування трипальчастих фібул, тому що пряжка за

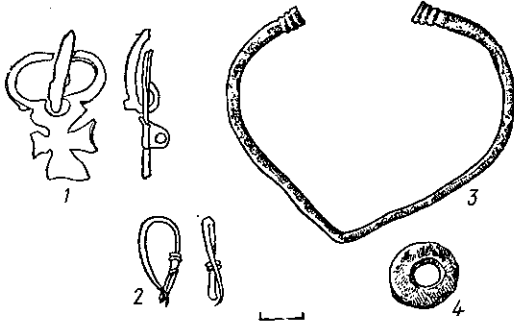

Рис. 4. Речі з склепу.

умовами її знахідки не може бути пізнішою, ніж фібули, виявлені в одному з останніх поховань у склепі.

Бронзовий браслет, виготовлений з круглого в перетині дроту, має незімкнуті кінці, що розширюються і прикрашені трьома перехватами¹⁶ (рис. 4, 3). Такі браслети з'являються в Криму у II—III ст.¹⁷ і продовжують використовуватись у період раннього середньовіччя. В V—VII ст. вони часто трапляються у могильниках Криму й Кавказу¹⁸. Браслети такого типу поширюються в Криму тоді, коли до складу населення Південно-Західного Криму інтенсивно долучається сармато-аланський елемент¹⁹. Аналогічні прикраси, певно, слід зв'язувати з сарматами, які принесли такі браслети не тільки у Крим, але й на територію Середньої Європи²⁰. Тому не дивно, що вони продовжували існувати в середовищі населення ранньосередньовічного Криму, яке зазнало впливу аланської культури.

Крім описаних речей у склепі знайдені срібна дротяна сережка з загостреним кінцем (5) (рис. 4, 2) і намистина з синього скла (5)

¹⁰ Лобода И. И. Новые раннесредневековые могильники в Юго-Западном Крыму.— СА, 1976, № 2, с. 143.

¹¹ Якобсон А. Л. Указ. соч., с. 275.

¹² Лобода И. И. Указ. соч., с. 143.

¹³ Travlos J., Frantz A. The Church of St. Dionisios the Arcopagite and the palace of archbishop of Athens in 16th centuare.— Hesperia, 1965, vol. 34, N 3, p. 167—168, pl. 43.

¹⁴ Якобсон А. Л. Указ. соч., с. 275.

¹⁵ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы.— СА, 1971, № 2, с. 116, табл. II.

¹⁶ Архів ДХМ, інв. № 36 898/15.

¹⁷ Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. К., 1972, с. 152, рис. 48.

¹⁸ Лобода И. И. Указ. соч., с. 140, рис. 5, 1—2; Веймарн Е. В. Могильник біля висоти «Сахарна голівка».— АП УРСР, 1963, т. 13, с. 52; Виноградов В. Б. Раннесредневековый могильник Харачой в Горной Чечне.— СА, 1970, № 2, с. 245, рис. 2, 1—3.

¹⁹ Зубар В. М. Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі.— Археологія, 1976, 20, с. 44.

²⁰ Parducz M. Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III.— Archaeologia Hungarica, 1950, vol. 30, s. 146, t. 59, 4, 8; s. 152, t. 76, 6—7.

(рис. 4, 4)²¹. Подібне намисто неодноразово траплялось під час розкопок ранньосередньовічних могильників Криму²².

Дату останнього поховання у склепі визначає пара срібних позолочених трипальчастих фібул. Півкруглий верхній щиток фібули прикрашений двома симетричними врізними лініями, які повторюють її обриси. По боках ніжки розташовані два гнізда з вставками граната*. Кінець ніжки продовжений виступом. Спинка має трикутний переріз. Довжина фібул 7 см²³ (рис. 5, 1—2). Пара прикрас такого типу виявлена у Херсонесі в склепі № 14, розкопаному Р. Х. Лепером за межами західних оборонних стін²⁴. Вони відрізняються від розглянутих вище лише ускладненим оформленням спинки і виступу на кінці ніжки²⁵ (рис. 5, 3—4).

Описані прикраси належать до великої групи пальчастих фібул з рельєфним орнаментом, які в період раннього середньовіччя широко розповсюджені на більшій частині Європи, в тому числі й в Криму.

З висловлених припущень про середньодунайське або кримське походження цих фібул аргументованою є точка зору А. К. Амброза, який, підтверджуючи думку Б. Саліна, вважає, що «декор пальчастих фібул на Боспорі і в Подунав'ї тотожний, але на Дунаї постає в цілісному вигляді, а в Криму наслідуваний і деградований»²⁶. Як приклад такої деградації дослідник наводить результати порівняння характерної деталі пальчастих фібул — виступу на кінці ромбічної ніжки у західних та кримських екземплярах. У першому випадку ці виступи явно оформлені у вигляді стилізованої голови тварини, у другому — зображення здебільшого втрачає риси зооморфності, і зміст його незрозумілий²⁷. Це стосується екземплярів з Херсонеса. Вказаний виступ на них втратив будь-яку схожість з прототипом і за оформленням не відрізняється від «пальців» цих фібул.

Трипальчасті фібули типологічно є більш ранніми, ніж п'ятипальчасті, які трапляються частіше (хоч, зрозуміло, обидва типи певний час існують паралельно). Імовірно, вони розвиваються з простіших бронзових трипальчастих фібул, щитки яких часто прикрашались

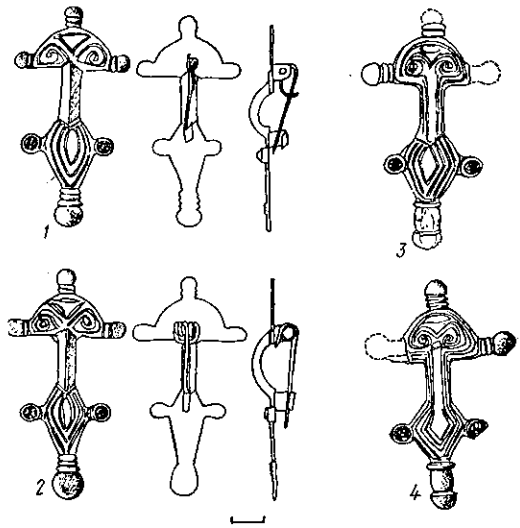

Рис. 5. Трипальчасті фібули з Херсонеса.

1—2 — з розкопок 1975 р.; 3—4 — з розкопок Р. Х. Лепера 1914 р.

²¹ Архів ДХМ, інв. № 36 898/17; інв. № 36 898/21.

²² Лобода И. И. Указ. соч., с. 139, рис. 4.

* Визначення мінералів проведено співробітником Інституту геологічних наук АН УРСР В. І. Лазуренко.

²³ Архів ДХМ, інв. № 36 898/28.

²⁴ Там же, інв. № 22 985, 22 986/5; Лепер Р. Х. Раскопки некрополя у западной оборонительной стены.— Архів ДХМ, спр. 110, арк. 10.

²⁵ Подаємо малюнок цих фібул, тому що в згаданій праці А. Л. Якобсона (с. 267, рис. 134, 2) опублікована лише одна фібула з цього комплексу. Друга описується без зв'язку з комплексом, в якому вона була знайдена. (Якобсон А. Л. Вказ. праця, с. 271, рис. 137, 5). Крім того, зображення фібул з склепу № 14, опубліковані дослідником, не дають повного уявлення про ці екземпляри.

²⁶ Амброс А. К. Дунайские элементы в раннесредневековой культуре Крыма (VI—VII вв.).— КСИА АН СССР, 1968, вып. 113, с. 11.

²⁷ Амброс А. К. Дунайские элементы..., с. 12, рис. 1, 13, 14, 15—21, 24.

простим карбованим орнаментом, а ромбічна ніжка мала щиток у вигляді голови тварини²⁸.

Рельєфний орнамент на фібулах у вигляді двох симетричних завитків, що оздоблюють півкруглий щиток наших екземплярів, вперше з'являється в Середній Європі на прикрасах типу Крефельд (за Кюном) не пізніше першої третини V ст.²⁹ З V ст. там же відомі й трипальчасті фібули з ромбічною ніжкою, декорованою вписаними ромбами³⁰.

Найближчими аналогіями для наших знахідок є опубліковані І. Вернером фібули з Південної Росії³¹. Уламок аналогічної прикраси знайдено на території Болгарії³². Фібула з могильника Суук-Су, яка зберегла схожість у багатьох деталях, відрізняється тим, що має п'ять відростків-пальців і додаткову вставку на півкруглому щитку³³.

Погляди дослідників щодо датування фібул цього типу розходяться. І. Вернер зараховує їх до першої половини VI ст.³⁴ Однак нам здається більш правильним датування, запропоноване А. К. Амброзом, який на підставі матеріалів кримських поховальних комплексів другої половини VI ст. поширює час їх існування на все VI ст.³⁵ Таким чином, відповідно з датою фібул використання склепу припинилось у VI ст. і цей час є *terminus ante quem* для речей, які містяться в напливній землі.

Склепи з нішами-лежанками, вирубані в скелі, з'являються в Херсонесі на рубежі нашої ери, але найбільш інтенсивно споруджуються і використовуються для поховань у III—IV ст. У ранньосередньовічний період будівництво їх майже повністю припиняється, хоч поховання періодично продовжують здійснюватись у спорудах, збудованих раніше³⁶. Склеп № 3 у даному випадку не становить винятку. Він був вирубаний у перші століття нашої ери, а в період раннього середньовіччя використаний повторно. На це вказує відкриття поруч з ним склепу № 2, що датується II—III ст. Більше того, між цими склепами є невеличкий отвір, пробитий при відбудові склепу № 2 і після спорудження поховальної камери останнього акуратно замуруваний зсередини³⁷. Таким чином, є всі підстави вважати, що склеп № 3 побудовано у римський період, а в VI ст. використано знову.

Незважаючи на те що поховання у склепі збереглися погано, можна підсумувати деякі спостереження, що стосуються поховального обряду. Більшість померлих поховано на спині з витягнутими вздовж тулуба руками. В одному випадку ноги померлого перехречені в голішках, у другому — зігнуті в колінах. Таке положення кістяків зафіксоване і в інших могильниках Криму в період раннього середньовіччя³⁸.

²⁸ *Svoboda B.* Dva hroby z doby stehovani narody ve Stehelcevsí u Slaného.— *Pamětky archeologické*, 1975, t. 66, N 1, s. 144.

²⁹ Там же, s. 143.

³⁰ *Svoboda B.* *Čechy v době stehování národu.* Praha, 1965, s. 81, t. 19, 7, 8.

³¹ *Werner J.* *Katalog der Sammlung Diergardt.* Bd. I. Die Fibeln. Berlin, 1961, S. 32, T. 33. 124—125.

³² *Машов С.* Раннесредневековни фибули от Августа при с. Хърлец Врчански окръг.— *Археология*, 1976, № 1, с. 35, обр. 3, Б.

³³ *Репников Н. И.* Некоторые могильники области Крымских готов.— *ЗООИД*, 1907, т. 27, с. 148, рис. 132.

³⁴ *Werner J.* *Op. cit.*, s. 32.

³⁵ *Амброз А. К.* Рец. на кн.: *Werner J.* *Katalog der Sammlung Diergardt.*— *СА*, 1966, № 4, s. 213—214.

³⁶ *Якобсон А. Л.* Указ. соч., с. 252—253.

³⁷ *Зубарь В. М., Рыжов С. Г.* Раскопки некрополя Херсонеса в 1975 г.— *НА ІА АН УРСР*, спр. 1975/226, с. 8.

³⁸ *Репников Н. И.* Некоторые могильники области крымских готов.— *ИАК*, 1906, вып. 19, с. 22, рис. 9; с. 69, рис. 30; *Веймарн Е. В.* Могильник біля висоти «Сахарна голівка».— *АП УРСР*, 1963, т. 13, с. 45.

З сармато-аланським елементом у складі населення Херсонеса слід зв'язувати виявлене в склепі поховання, де череп померлого був трохи деформований. Подібні поховання в Херсонесі датуються в основному III—IV ст., але відкрите в склепі № 3 і деякі інші з досліджених на некрополі поховань свідчать, що звичай деформації голови був характерний і для ранньосередньовічного населення міста³⁹.

В. М. ЗУБАРЬ, Б. В. МАГОМЕДОВ

Новые исследования средневековых погребений Херсонеса

Резюме

Для изучения истории и культуры Херсонеса раннесредневекового времени большое значение имеют материалы могильника. До настоящего времени погребений V—VII ст. открыто сравнительно немного, и поэтому каждый исследованный раннесредневековый комплекс представляет интерес.

Склеп, в котором обнаружен публикуемый комплекс, был вырублен в скале и представлял собой обычное для Херсонеса погребальное сооружение с подквадратной камерой и тремя нишами-лжанками в стенах. Погребения в склепе совершались на протяжении длительного периода и в связи с этим на различных уровнях найдены останки погребенных, а также инвентарь, представленный бронзовой пряжкой со щитком в форме креста, браслетом с расширяющимися концами, серебряной серьгой и бусиной из синего стекла. Особое внимание привлекают серебряные трехпальчатые фибулы с гранатовыми вставками. Во входной яме склепа зафиксировано надгробие с изображением креста.

На основании собранных материалов можно говорить о том, что погребения здесь совершались на протяжении VI в. Однако они являются вторичными, так как сам склеп построен значительно раньше — в первые века нашей эры.

К. І. ТЕРЕЩУК

Середньовічні торговельні шляхи Східної Волині

Перші речі грецького походження з'являються в Північному Причорномор'ї у VII ст. до н. е.¹ Правда, деякі дослідники намагались простежити розвиток зв'язків Північного Причорномор'я з Егейським світом мало не з III тисячоліття до н. е.², але вони намічались настільки слабо, що мабуть, реального значення для налагодження торговельних контактів обох ареалів до VII ст. до н. е., очевидно, не мали. Проте відомо, що племена Степу, Лісостепу і навіть лісової смуги Східної Європи здавна підтримували з жителями Причорномор'я економічні і культурні зв'язки, які особливо пошквалились у скіфо-сарматський період, коли на узбережжі моря виникли в VI—V ст. до н. е. численні еллінські поселення та міста³. Завдяки налагодженню торгівлі, в якій були зацікавлені греки, скіфи та сармати, відносини з Північним Причорномор'ям стали, очевидно, традиційними. Не могли ж племена, що входили до складу скіфського об'єднання і мали високорозвинуте багатогалузеве господарство (вирощували пшеницю, полбу, ячмінь, жито, просо, овес, горох, нут,

³⁹ Werner J. Beiträge zur Archäologie des Attila — Reiches. München, 1956, t. 73; Зубар В. М. Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі.— Археологія, 1976, 20, с. 43.

¹ Доманский Я. В. Заметки о характере торговых связей греков с туземным миром Северного Причерноморья в VII в. до н. э.— Археологический сборник, 1970, № 12, с. 47.

² Иссен А. А. Греческая колонизация Северного Причерноморья, ее предпосылки и особенности. Л., 1947.

³ Симонович Е. О. Північне Причорномор'я і слов'яни — анти.— Археологія, 1971, 2, с. 29.